

יובל אלבשן. זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל.
תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 2005. 185 עמודים.

עופר סיטבון*

הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu, 1999) תיאר את הממשלה כגוף בעל שתי ידיים: יד ימין היא היד הטכנוקרטית, האחראית לחינוך, לבריאות ולרווחה. דימוי זה, והטענה שקיים מתח ואף ניגוד בין פעולותיהן של שתי הידיים, אופייניים להנחות המוצא של הכלכלה הקפיטליסטית. מקומה של מערכת המשפט בתיאור זה שנוי במחלוקת: על פי תפיסתו הקלאסית של מרקס – שזכתה ללבוש חדש בעשורים האחרונים בדמותה של הגישה הביקורתית למשפט (CLS) – מערכת המשפט מתפקדת כגורם שמרני שמצוי במבנה העל ונועד לשקף ולשמר את הסדר הכלכלי הקפיטליסטי הקיים ולתת לו תוקף וחזות אובייקטיביים. תפיסה זו מעמידה את מערכת המשפט כרכיב מרכזי בפעולתה של יד ימין. אך קיימת גם תפיסה אחרת, אשר רואה במערכת המשפט כלי מרכזי ואפקטיבי בהובלת שינוי חברתי. תפיסה זו הגיעה לשיא הביטוי שלה במאבק נגד אפליית השחורים בארצות הברית, ובייחוד בפסק הדין הידוע *Brown V. Board of Education* (1954), שביטל את ההפרדה בין לבנים לשחורים בבתי ספר. עם זאת, בחלוף השנים התחזר כוחה המוגבל של "הנדסה חברתית" באמצעות בתי משפט, ועלה צורך בחקיקה – אשר נהנית בדרך כלל מלגיטימציה ציבורית רחבה יותר – כדי לשנות, גם אם במידה מוגבלת, את המציאות החברתית-כלכלית המפלה.

לו נדרשתי לתמצת למשפט אחד את ספרו החדש של יובל אלבשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל, יכולתי לומר שהוא משרטט את האופנים שבהם מערכת המשפט הישראלית משמשת כיום חלק מיד ימין של המדינה, ומתאר את הדרכים שבהן יש לפעול כדי להפכה לחלק מיד שמאל. אלבשן, מספר 34 ברשימת מפלגת העבודה בבחירות לכנסת ה-17, נמנה עם אלה שרואים במשפט מכשיר לתיקון עולם, ובוחר באומץ את בעיית הנגישות למערכת המשפט הישראלית. הספר עוסק בעיקר בשאלת נגישותם של העניים והמוחלשים, ומציג, לעתים באופן מרגש ואמפתי, מקרים אמיתיים שבהם נתקל אלבשן במסגרת עבודתו כעורך דין קהילתי. אך אין ספק שרוב הניתוח תקף גם לחלקים חשובים של מעמד הביניים הישראלי החבול, שאף נגישותו נפגעה מאוד בשנים האחרונות. לצד הצגת המקרים מנתח אלבשן באופן מרתק ומרענן ביחס לרוב הספרות המשפטית את המכשולים הפרוצדורליים והמהותיים הניצבים בפני אוכלוסיות אלו.

אחד הניתוחים הקלאסיים של הסוציולוגיה של המשפט מתאר את השלבים בדרך להמרתה של פגיעה בזכות לשפה המשפטית באמצעות מודל ה-NBC (Abel, Felstiner & Sarat, 1980-1981): השלב הראשון הוא שיום (Naming), כלומר מתן שם לחוויית הפגיעה באופן שיגרום לזיהויה כראויה לתיקון ולא כחלק ממהלך החיים הרגיל; השלב השני הוא האשמה (Blaming) – נכונותו של הנפגע לעמוד מול הפוגע כדי להאשימו, למרות

* דוקטורנט למשפטים באוניברסיטת תל אביב.

הסיכונים והקשיים הכרוכים בכך. השלב השלישי הוא התביעה (Claiming), ובו הנפגע פונה למערכת המשפטית בתביעה לממש את הסעדים שלהם הוא זכאי (בדרך כלל בסיוע עורכי דין קהילתיים לצורך תרגום החוויה האישית לשפה משפטית). אלבשן מסייע במודל זה כדי למפות את המכשולים הישירים העומדים בפניהן של האוכלוסיות המוחלשות בישראל בדרך הארוכה לצדק.

בראש המחסומים ניצב מחסום ההתיישנות; ההבשלה התודעתית של המוחלשים מתרחשת לעתים רק לאחר שהתיישנה תביעתם. אך גם אם יצליח האזרח המוחלש "לשיים" את הפגיעה בו ו"להאשים" את הגורם האחראי לפגיעה בזכויותיו, דרכו לשלב התביעה אינה סוגה בשושנים. המחסומים העקיפים העומדים בפניו רבים ומגוונים, ולעתים הם כמעט פרוזאיים: בערי הפריפריה כמעט שאין עורכי דין, ואלו שישנם עובדים בדרך כלל ברשות המקומית. לכן כדי לתבוע את הרשות צריך למצוא עורך דין מעיר אחרת. אבל זה יקר, וגם דורש הפסד של יום עבודה, ולכן בדרך כלל מוותרים. בבתי המשפט גם כמעט שאין מתורגמנים, וכך קולם של עולים חדשים ושל מהגרי עבודה שמצליחים להגיע אל הערכאות אמנם נשמע, אך אינו מובן.

בקרב האוכלוסיות המוחלשות קיים גם מחסום פסיכולוגי: המערכת השלטונית – שכוללת גם את העובד הסוציאלי שהוציא את הילד מחזקת הוריו ואת התובע המבקש לאסור את האזרח – נתפסת כאויב, וזהו חוסר אמון שקשה להשתחרר ממנו כשבאים בשעריהם של בתי המשפט, ובייחוד כשהללו מצדיקים את הציפיות הנמוכות מהם. כפי שכותב אלבשן בצדק, העובדה שיותר ויותר אנשים מאבדים את אמונם במערכת המשפט מעמידה בסכנה גדולה את יציבותן של החברה ושל הדמוקרטיה הישראלית. סיפור הזוי שאירע בשנת 2003 ממחיש זאת: צעיר רעב שנכנס לבית כנסת שדלתו הייתה פתוחה ושתה מבקבוק שתייה שהיה מונח במקרר הורשע בגניבה ונגזר עליו מאסר על תנאי. זאת, כדי להרתיע מפני ביצוע עברות דומות בעתיד (התביעה דרשה לגזור עליו מאסר בפועל שכן "מדובר באדם עני שאין לו כסף, ולכן סביר שיפעל באופן דומה בעתיד"). האמונה שניתן להשתיק קרקורי בטן באמצעות שליחת עניים לבית הסוהר מלמדת, כפי שכותב אלבשן, שהשופטים והנאשמים חיים בעולמות כלכליים ותרבותיים שונים לחלוטין.

אלבשן אינו שוכח כמובן את המכשולים הכלכליים: נוסף על העלויות הכרוכות במימון עורך דין, יש לשלם אגרות, ותמיד קיים החשש שמא ייפסקו לתובע הוצאות משפט אם יפסיד. הפתרון לכך נעוץ לכאורה בקיומם של שירותי הסיוע המשפטי והסנגוריה הציבורית, וכן באפשרות לקבל פטור מתשלום אגרות ובעלויות הנמוכות יחסית של ניהול תביעה בבית משפט לתביעות קטנות. ברם, בדומה לשאר יסודותיה של מדינת הרווחה הישראלית, גם לכאן הגיעו בשנים האחרונות מלתעותיהם של פקידי האוצר: תקציבי הסיוע צומצמו, והועלו הצעות להטיל אגרה על קבלתם, פעולה שהאפקט המצנן שלה ברור. הוא הדין ביחס לקריטריונים לקבלת פטור מאגרת בית משפט הוקשחו מאוד. ולבסוף, שוב ושוב נעשה ניסיון לאפשר לתאגידים להיות מיוצגים בבתי המשפט לתביעות קטנות, ובכך להפוך ערכאה זו לערכאה משפטית רגילה, שבה הדיוטות לא יוכלו עוד לייצג את עצמם ללא חשש מחוסר שוויון מובנה הנובע מעמידתם מול עורך דין מיומן.

למרבה הצער, כל המחסומים הפרוצדורליים הללו – שעליהם יש להוסיף את העומס הרב הגורם להתמשכותם הארוכה של הליכים משפטיים – הם רק המתאבן. בחלקו השני

של הספר עומד אלבשן בפירוט על המכשולים הכמעט בלתי עבירים שמציב הדין הישראלי המהותי בפני ערכים סוציאלי-דמוקרטיים המבקשים להשתרע לתוכו. אלבשן מראה באופן מרתק כיצד הזכויות החברתיות הושתקו והודרו מן המשפט החוקתי הישראלי, ומעלה מתהום הנשייה את הוויכוח אודות הצעות החוקה משנות המדינה הראשונות, שבהן ניתן לזכויות אלו מקום של כבוד, אפילו מצדם של נציגי הימין הכלכלי. אגב, עובדה זו מדגימה עד כמה השתנתה ההגמוניה בשיח הכלכלי-חברתי מהאמונה שיש לרסן את הקפיטליזם באמצעות מדינת הרווחה (אמונה ששלטה גם בקרב המפלגות השמרניות במערב בשנות החמישים), אל המחשבה האחדה הניאו-ליברלית השולטת בימינו גם בישראל (חנין, 2000). ההשתקה המתמשכת של הזכויות החברתיות – לבה של מדינת הרווחה הסוציאלי-דמוקרטית – הייתה מרכיב חשוב במעבר להגמוניית ההפרטה שקיבעה את הניאו-ליברליזם כשחקן יחיד במגרש החוקתי. הכסות המשפטית של אובייקטיביות וניטרליות גרמה לכך שהדיון בזכויות אלה יתמקד בשאלה האם בכלל צריך לחוקק "חוק יסוד: זכויות חברתיות", במקום לעסוק בשאלה אילו זכויות חברתיות צריך חוק היסוד לקדם.

נוכח כל זאת, אין פלא שהמהפכה החוקתית של 1992 – חקיקתם של "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו" ושל "חוק יסוד: חופש העיסוק" – קיבלה כמעט אך ורק פרשנות ניאו-ליברלית מצדם של בתי המשפט, פרשנות שהאדירה את זכות הקניין ואת חופש העיסוק של אלו שיש להם, כלומר הבנקים, חברות הביטוח ובעלי ההון. קולם האקטיביסטי של בתי המשפט נאלם כשהגיעו לפתחם תביעות להכרה חוקתית בזכויות חברתיות. הפאסיביות השיפוטית הזאת גורמת לכך שהעניינים מתקשים ליהנות גם מהזכויות הליברליות שבהן כבר הכירו בתי המשפט: הרי מה לחסר בית ולפרטיות? ומה לאנאלפבית ולחופש ביטוי? כפי שכותב אלבשן, "כשזכויות חברתיות אינן מוגנות, החוקה נהפכת למכשיר שמשרת את מיעוט בעלי ההון והרכוש במאבק על משאבים מול הרוב שחסר אותם" (עמ' 131). השופט יצחק זמיר, אחד השופטים השמאליים ביותר שישבו בבית המשפט העליון (ואשר ועדה בראשותו סיכלה לאחרונה את המהלך המסוכן לבטל את בתי הדין לעבודה), תמצת זאת יפה באחד מפסקי הדין שלו: "אסור שזכויות האדם ישמשו רק את האדם השבע. צריך שכל אדם יהיה שבע".

כיאה לסוציאלי-דמוקרט אמיתי, אלבשן משרטט גם את קווי המתאר של החלופה, זו שמבקשת "להחזיר לקולם של המושקעים, שהתרגלו תמיד לדבר בלחש, את הדציבלים הגבוהים" (עמ' 173). הוא מציע רפורמה מערכתית שנסמכת על הניסיון הבריטי המוצלח (דו"ח וולף משנת 1999) שעניינו מעבר ממודל הרולס-רויס – מכונת שרק מתי מעט יכולים לרכוש – למודל האופניים, שעם מעט עזרה יכול כל אדם לקנות לו ולרכוב עליהם. הכוונה היא להנגשה אמיתית של מערכת המשפט ומעבר מתפיסה של סיוע משפטי (Legal Aid) למודל של נגישות לצדק (Access to Justice) באמצעות פעולה בכמה מישורים: הקמת מרכזי מידע ידידותיים בבתי המשפט שיספקו שירותי ייעוץ והסברה (מהן הזכויות, כמה יעלה ההליך, מה יהיה משכו, האם כדאי להתפשר), שירותי תרגום ושירותי יישוב סכסוכים; העברת סדנאות לשופטים כדי לסייע להם להכיר ולזהות את מצוקותיהם של המתדיינים; פישוט ההליכים הבירוקרטיים במזכירות בתי המשפט; הרחבה מואצת של שירותי הסיוע המשפטי (ברייטניה מוציאה פי 14 מישראל, באופן יחסי, על סיוע משפטי לנזקקים) ופרסומם בציבור; ועריכת סדנאות של "עשה זאת בעצמך" שמפרטות הליכים משפטיים שכיחים כמו

עריכת חוזים ונטילת הלוואות. אגב, חלק מהצעדים המוצעים נכללים בדו"ח שהכין משרד המשפטים בשנת 2002 (דו"ח ועדת סגל שאלבשן היה מחבריה), אלא שכמו דוחות טובים וחשובים אחרים, גם הוא נגנז.

אל ההמלצות החשובות שמעלה אלבשן – שספרו היה ראוי לעריכה לשונית מהודקת יותר – ראוי להוסיף לפחות שתיים: האחת היא הגדלה הדרגתית של מספר השופטים והפרקליטים הניצבים כיום בפני עומסים לא אנושיים; השנייה היא עיגון חוקתי של "חוק יסוד: זכויות חברתיות" בנוסחו המרחיב, באופן שיחייב את בתי המשפט להעמיד זכויות אלו במישור אחד עם הזכויות הליברליות.

מקורות:

חנין, דב (2000). חופש מרווחה: הגמוניה והתנגדות בשלהי המאה העשרים. בתוך: מנחם מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (69-79). תל אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

Bourdieu, Pierre (1999). *Acts of resistance: Against the tyranny of the market*. New York: New Press.

Abel, Richard W., Felstiner, William L. F. & Sarat, Austin (1980-1981). The emergence and transformation of disputes: Naming, blaming, claiming. *Law and Society Review*, 15, 631-654.